

SZEPES ERIKA

Váratlanságok könyve

Birtalan Ferenc *A félnégyes barom* című kötetéről

Szitkozódó, polgárpukkasztónak ható cím, mit is várhatnánk utána? Polgárpukkasztó verseket. De már az első cím megállít: *Varázsolok*. Posztmodern várakozásaink szétfoslóban, rögtön körénk sereglik gyerekkorunk összes varázslója: a hosszú süveges, ezüstcsillagokkal ékített, fekete köpenyű „igazi varázsló”, meg Óz, aki úgy volt a csodák csodája, hogy ráébresztette Dorothyt: való világa szebb, csodálatosabb – mert igazabb – az álombelinél, ami színes ugyan, de három bokázástól eltűnik. Birtalan varázslatában valami hasonló történik. A való életből magát idegenként kiesettnek érző, csak elriasztó jeleket észlelő költő világot varázsol magának, ami persze nem délibáb, sem Felhőkakukkvár, hanem *egy szép, valódi világ, ha volna még olyan, amilyen nincsen*.

Mert milyen volna Birtalan vágyott csodavilága? Vízparti fényes július, béke, szín- és illatorgiával őrző májusi tavasz, kék ég, aranyszínű avarral ragyogó ősz, régi tél, amelyen azért nem kellett fázni, mert a cserépkályhában lobogott a tűz. Hogy hol itt a varázslat, ha ezek a valóságban létező dolgok? Igen, léteznek a valóság egy részében, az emberektől függetlenül tobzódó természetben, de a költő mindezeket csak akkor veszi észre, ha sikerül saját magát olyan hangulatba bűvölnie, hogy el tudjon vonatkoztatni a világ társadalmasított részétől. Ha valaki szorongásában, bizonytalanságában, elkeseredésében vacog, az nem érzi, hogy melegen ragyog a nap az égen, és lila orgonák illatával örülten tombol a tavasz. És ekkor kell varázslathoz fordulnia.

„Varázsolok” – színeket

Dorothy valódi világa szürke volt, eszméletvesztéses álmának tájain viszont harsogtak a színek, s ha Birtalannál sárga út, Smaragdország és halálhozó pipacsmező nincs is, de a fenti címmel jelölt első vers tele van fénylő, tiszta, fedetlen színekkel: szeplőtlen tiszta kék ég, aranyszínű avar, vörösén lobogó tűz (7, tanulmányomban a továbbiakban is arab számmal

jelölöm az oldalakat). A *Kertvers* már csak az emlékezet színeit őrzi, hiszen a kert haláláról tudósít, de az emlékek – mint a varázslat részei – még színes képeket vetítenek a költő belső látómezejére. Amit megidéz, az már csak a múlt, de a felidézéshez kellenek még a színek: „vérborbolyák rőtje”, egy (nem is nagyon) rejtetten erotikus kép: „a mandulavirágok szűz-fehérbe / ágyazott rózsaszín bibéje”, ezüst és fekete fenyők, fűbe írt vers, barkák. A kert halálát íriszek kéklőn gyászolják, s az ambroziánus himnusz záróstrófájában még két erős színű virág: „az volt a kert hol mályva hullt / az volt a kert hol rózsza nyílt” (13). A *Tizenegy haiku* egyikében össze is köti a virágokat a varázslattal egy szép szóösszetételben: „lepkeszárnyakat / röpít a nyár szemedre / / *virágvarázsnap*.” (kiem. Sz.E., a szóösszetétel mélyén szójátékkal céloz a virágvasárnapra, de ez funkcionális szójáték, nem önmagáért való blődli.14) A következő haiku nemcsak azért fontos helyütt, mert cinóbervörösben lángol benne az alkony, hanem azért is, mert benne Birtalan nemcsak a haiku versformáját (5 – 7 – 5 szótagos sorokból álló kisstrófa) tartja be, hanem műfaji sajátosságait is. Az eredeti japán haikuban ugyanis kell lennie egy ún. *évszakszó*-nak (*kigó*), amit itt a tavaszi alkonyat színe teremt meg, kell lennie valamiféle misztikumnak, szimboliztikának, amelyet Birtalan a haiku-kezdettel ad meg: „gyeplőt feszesre” (minthogy a megszólított az este, ez a kép teljesíti ki a misztikumot: az este antropomorfizálódva fogathajtóvá válik (a kép mögött felsejlenek a mitológiák fogathajtó Napistenei), ha a felszólítás emberhez szólna, elveszne a haiku harmadik műfaji kötelme, a *meglepetés*, a *váratlanság*, a *csattanós jelleg*, ami az ú.n. kiredzsi, azaz hasítószó után következik be. A cinóber-este felhívása cselekvésre a váratlanság követelményének is eleget tesz.

Ha megszűnik a varázs, a színek elhalványulnak, elszürkülnek: „Félig-hullt redőny. Poros, törött üveg. / Ablakközben fakult gyertyák díszlenek. // ...// Nincs több varázs. A szobában szürke semmi.” (27) Néha egy félénk sugár még megvilágítja a színeket, persze csak a varázslat segítségével: „tavasz készül kankalin vár / lehet még engedsz pár tavaszt / pár májusos varázslatot” (51).

„Varázsolok” – mesét

Birtalan legmélyebb keserűségében nem dühöng, nem átkozódik, ahogyan azt, ismerve jobbító indulatait, tőle elvárhatnánk, hanem, ismét váratlanul, mindig eltávolítja magától azt, amire a leginkább szüksége van. Az *Ítéletidő* ciklus első darabja a *Hideg legyen*, minthogy Birtalan számára a legriasztóbb dolog a hideg, a fagy (erre még visszatérek). Az időjárásjelentés elsősorban mégsem a meteorológiai jelenségekről való tudósítás, hanem az

ember közeg, a társadalom közönyét, ridegségét adja hírül. A *Hideg legyen* –ben elutasít magától mindent, ami valaha fontos volt és még fontos lehetne, s mindig beszédes, hogy miféle hiányokról ad számot, s e hiányok betöltetlensége miképpen vezet az elveszített dolgok elutasítására inkább, mint az értük való küzdelemre. Hitvallás helyett hiányköltészet, pedig a szöveg a hitről szól, („ha nem hiszel már senkiben/ neked se higgyen senki sem”) , az ókeresztény himnuszok leggyakoribb versformájában, az ambroziánus mértékében. Minthogy azonban , hitről szólván, a hit kiürülését panaszolja fel, a jambikus ambroziánus nyolcas ritmusa (U – U – U // - U - , 5//3) átvált a pogány magyar ütemhangsúlyos verselés felező nyolcasára („ üres világ szív se dobban / hiány lüktet rossz sorokban”): a keresztény hit hiánya „rossz”, tehát a himnusz számára ritmustalan sorokban lüktet. Birtalan családjának keserves sorsa kibomlik a versekből, s a költő, mint egyetlen utód, mesebeli „legkisebb fiúvá” válik, aki betölti a rá kirótt feladatot – kiállja a próbatételeket. Ha leányát illendően akarja méltatni, rangjára hivatkozik: „a legkisebb fiú leánya ő,/ rá maradt minden remény, erő/ hogy egy történetet beteljesítsen, / mert hazug világban nincsen isten, / se királyfi, ki sárkányoktól mentené meg” (29). Szervesen kapcsolódik a mesés családtörténethez a *Mese egy népmeséről* című vers, amelyben a családtörténet azonossá válik a szegényemberről szóló mesék történetével („Volt egy család, de most már nincsen,/ föloldódott, mint szappan a vízben (...) Volt egy mese: szegénység, sok gyerek / – mert egy mesébe ezek kellenek-/ tollruhát kaptak, égre szálltak,/ egyet hagytak csak, árvaságnak.” És itt kezdődik a mesebeli legkisebb fiú, a valós Birtalan Ferenc élete, aki végrehajtotta ugyan mesebeli kötelességeit („Maradt szegénynek: lett fia, lánya, / mégsem múlt el a mese hiánya.” (33) És innentől kezdődik Birtalan hiányvilága, amelyben – itt tipológiai besorolásba kerül a mese, és a Lúdas Matyi-történetre, a Naszreddin Hodzsa legendákra hasonlít – nem kincset keresett, hanem jogot és igazságot. És ennyiben tér el a valóság a mesétől: a mesebeli szegénylegény megleli keresett igazságát, Birtalan a földi jogokat és igazságokat nem. Világát viszont más mesés elemek is gazdagítják: a több generációt kiszolgált *bot*, amelynek valódi története már senki nem emlékszik, („ kiről nem szólnak történetek / mert nincs aki tudja / nincsenek akik meséljenek”), és amely ma Birtalan tulajdonában van, s amelynek érintésével fogja át az időt (35-36). A családi és az egyéni történet a kötet gondolatmenetében már a valóságban folytatódik, egyetlen egyszer sem tér vissza a meséhez, de úgy, hogy határozottan meg is tagadja: véglegesen leszámol az álmokkal, színes képzelmenyekkel A *Jancsi és Juliska* mesét már apokrifban dolgozza fel Birtalan, és példázatának az a vége, hogy nem a két gyerek lett a baba ebédje, hanem fordítva, de a gyermekek a dolgok ilyen fordulatán nem éltek át katarzist, nem váltak jó emberekké, hanem népirtó gonoszokká (76-77). Ha van még remény a

hitre, csillagjegyek jótékony hatására, akkor a bűvölés szavait lehet elmormolni a pogány bűvölőből, annak ötszótagú soraiban (17), vagy ha végérvényesen ér véget a mesevilág, a költő még átokszavakkal is élhet: „hideg legyen vak kőkemény / ne süssön nap hol nincs remény” (21).

„Varázsolok” - álmot

Pontosabban: varázsolok, hogy elhárítsam a rémálmot. Mert Birtalannak a valóság mély átéléséből eredően, alvás közben, módosult tudatállapotban, rémálmai vannak. Hideg hiányvilág a *Lidérc* vers egésze, amelynek egy szakaszában felsejlik egy szép álmok képe, de azonnal elüzi a hirtelen rátelepedő tél látomása (24). Birtalan rémálmai mintha Freud álomelméletét igazolnák: a tudat alá szorított félelmek, szorongások, frusztrációk törnek fel bennük: egy álmokról beszámoló vers kezdete: „minden álmomban valami rossz van” (92), és tudjuk, hogy az ember általános állapotának legfőbb mutatójaként az álmok is rémálommá válnak. Az archetipikus rémképeket a költő mind megálmodja: „valamit nem érek el soha”, „máskor majdnem meghalok”, „most vonatok autók törnek össze”, majd apja haldoklásának rendszeresen kísértő képei, amelyek még a valóságnál is rémisztőbbek. „ám az álmot ez nem érdekli / átrajzol múltat é jelent” (42), és a költő hősies elszánással észül az önfenntartásra (43). Létezik egy másik típusú álmai is Birtalannak: egy realitásra intő, kijózanító álma, ami a valóság délibábos reményeit lohasztja le: „Mert az álmok mindent elrendeznek / nem törődnek se velünk se az idővel / mert az álmok nem arra lettek kitalálva / hogy beteljesedjék holmi eszementek álma.” (47) Egybeér a rémálom a józanító álommal: mindkettő a valóság elviselhetetlenségét, illúziótlanságát jelzi. Valóság és álmok egymásba játsása – egymásra hatása a következő álmovers: „a fagyott álmokat / kiolvasztja a reggel”, hiszen a szabadban éjszakázó hajléktalannak *azért fagyos az álma, mert a valóságban fázik*, s a reggel melegítő hatására – itt ezegyszer pozitív szerepet tölt be a valóság, de csakis azért, mert a *természet valóságáról van szó* - olvadnak fel jeges álmai. A hajnali ébredéskor a rémálom és az elkövetkező nap szorongásai egybevegyülnek: „a hajnal értem jött megint / egy kicsit hogy megriasszon / szememben rossz álmok maradt / mint újabban szokás szerint” (51). Ugyanígyen neurotikusak az éjszakák: „megint az éjjelek / félálomállapot/ képtelen vagyok nyugodni minden forog/ semmiségeket fontosnak gondolok / s reggel töprenkedem mire mi volt az ok” (59).

„Varázsolok” – pozitívumok (is vannak): teremtés, remény, hit

A versírás, mint készenléti állapot, a vers mint megvalósult terv és eszmény: a derű ritka pillanatai. Igazából ezek a valóság tettei, a teremtés viszont – és a költészeti alkotás mégiscsak teremtés – valamiféle misztikum, a mágia és a varázslat körébe tartozik: „minden mi van még verset ölt” – az emelkedettség megint ambroziánusban szól, s a költő jutalma maga is varázslat: „csillagok közé oszt az ég”. A versírás ellenpólusa ugyanebben a versben a valóság: „minden szó mi volt téged ölt”, „hütlennek jöttél légy galád / szúrjon kopja vágjon le bárd / hazátlanul hagyott anyád”. A vers az alkotó folyamat kétpólusosságának érzékletes láttatása: a megvalósult vers ölhet, de mennybe is repíthet. (22)

Birtalan tökéletesen átlátja ezt az ambivalens állapotot, és a kettősséget önmaga megkettőzésével teszi érzékileg befogadhatóvá: „vitatkoztam magammal / hát jól összeszoktunk / unásig ismert életemmel (...) nem maradt itt semmi senki / nincs kérdés nincs kinek felelni / én és én csak mi ketten” (55).

A kettősségnek – szerencsére - van egy pozitív pólusa is, amelyen feltűnik a remény: „gyere új év / reményekkel gyere/ a régít föld be” (37), a magány burkának feltörésére egy gyönyörű természeti kép: „leveleit az orgona rügyekbe zárja / várja márciust / feszül a rügyek magánya” (37). Január, ismét egy évkezdhet, ismét egy bizakodás: „talán ha / újra küzdenék / összekotorhatnék egy csöpp reményt / s hinnék mint annyi évig” (56). E felismert és vállalt kétpólusosság megnyilatkozik egy sajátos verstípusban, amelyet az *ellentézés verseinek* nevezhetnénk. Talán a legjellemzőbb ebből a típusból az *Amikor te is*, amelyben a kettős természetű lények sorolódnak, élükön a költővel, aki csak volt ugyan isten, de akkor főhelyen ült, ma már csak ördög; a módosul tudattal látott álmot gödörbe veti és a részegség tudatvesztéses állapotában sörre cseréli; szüzek helyett prostituáltak képviselik a női nemet, s a velük való bánásmód eszköze a korbács és nem a lilium; a békegalambból ebéd készül, s ha a költő megszűnt istennek lenni, „üres az ég”. A végső ellentét: a valót már ismerő költő és még a valóság megismerése előtt álló kislánya között feszül, akiért a vers fájdalmas sóhajjal zárul. Az emberiség sorsát eldöntő bomba és a boldogságot tőle féltő szerelmes költő létállapota ismét erősen kétpólusos. (44) A saját kétpólusosságának megfogalmazásához az ambivalenciát két ellentétes határozószóval megteremtő legszebb magyar vers, a *Szeptember végén* szavait veszi kölcsön: „hogyan alkonyán / hogy őszi / amottan tél itt kert virág/ fut indán föl a költemény/ s lent titkos féreg foga rág” (az utolsó sor az *Egy gondolt bánt engemet*-ből való felidézés, azaz nem pontos idézés, 23).

A varázstalan valóság

Hogy szürke, azt már láttuk. Hogy fénytelen, többször panaszolta a költő. S ha nincs fény, meleg sincs. És a meleg hiánya mintha a legfájdalmasabb materiális hiány lenne. A köteten végigborzong a hideg, megdermeszt a fagy, átfújja testünket-lelkünket a huzat. Ez utóbbinak külön verset is szentel Birtalan, amelyben felgyülemlik mindaz, ami rossz: „húz az ablak / a hideg mélyen a csontokig hatol (...) a szürküléshez ez is jó ürügy (...) megszokunk minden rossz kamut (...) tévét kapcsolunk dől a vér (...) söpör a szél mocskot takarít / itt ülök húz az ócska ablak / a hideg elér a csontokig” (34) Minden, ami rossz, hideg képben manifesztálódik: „hol a hazavágyás / lövészárkokban vacogó félsz” (35), „utánunk már semmi se jön/ a voltatlan az űr-hideg” (44), a *Ma este fagy* című vers egésze egy hajléktalan világérzékelésének szinte analógiás mágiával történő átélése – a hajléktalanokkal való együttérzés, együtt szenvedés is oka lehet a hidegtől való iszonynak (48); az ellenségesnek érzett elem, a hideg a hit ellen fordítja: „odakintről vad tél ijeszt / mit akarsz tőlem Istenem” (51), a *Szív-koszorú* istennel perlekedő világában – amint azt a költő is summázza – „a lég jeges (...) ma itt csak tél lehet” (69). A hajléktalanok védtelenségével, az éhezők éhségével, a szegények nincstelenségével megvert világ Birtalan számára reményvesztett, s a reményvesztett világ csak arra méltó, hogy a költő a számára legutálatosabb hideggel átkozza meg: „hideg legyen vak kökemény / ne süssön nap hol nincs remény” (21).

Ezen fejezet címében ott áll a lehangoló „varázstalan” jelző, s láttuk már, hogy hit dolgában perben áll a költő istennel, mert őt teszi felelőssé mindazért, amit ő elítél. A hit tehát nem tartozik a varázslatos, elbűvölő, felemelő dolgok terrénumába, nem, mert a költő bizonytalan. Szeretne hinni, de nem képes: „próbáltalak Istenem de hányszor / megkeresni mert úgy hiányzol” (56), – ez hitének alapattitűdje. Ismét a kettősség, az ellentétek. A vágy a hitre, a csalódás a hitben. Még Jézus is az ő kételkedő szavaival szól az Úrhoz: „hiszlek-e tagadlak / tudhatja-e bárki” (63). Ugyancsak Jézus személyében – szereplőirében – kételkedik a *Veronika* apokrifben önmaga létezése felől: „passióm legenda-e / ma érdektelen” (64).

Ami fontos

Elsősorban az élet továbbvitele, az emberiség létének folyamatába való bekapcsolódás szerepe. Ezért születnek gyönyörű versei gyermekeihez. A *Tavasza olvasó* műfajában tulajdonképpen a varázslat-világhoz tartozik, mert mágikus bűvöléssel, szóismétlésekkel, felszólító módokkal kényszeríti kedves évszakát, hogy ne őfelé forduljon figyelemmel, hanem az emberi élet tavaszát, azaz gyermekkorukat élő lényára, fiára. (18) Ugyanezért születik meg

a már említett *Ballada*, amelyben így határozza meg gyermekét: „a ballada most történik vele, / a legkisebb fiú lánya ő, / rá maradt minden remény, erő, / hogy egy történetet beteljesítsen.” (29) És miattuk jajdul fel, amikor a mesebeli család – saját familiája – fennmaradását, életminőségét félti: „s milyen haza marad a gyerekeknek, / ahol az apák nem tesznek rendet?” (33)

Fontos még a társ. Akiről mindig a bajban tetszik ki, hogy kiállja-e a próbát. A próba most a költő súlyos betegsége, amelynek során a társ tökéletesen betöltötte a neki rendelt szerepet. „...fölébredtem itt voltál tudom / nem baj hogy nincsen semmi nyom / hazám vagy istenem hitem/ jövőtlenségben tárgytalan jelen” (71)

Fontos még az ars poetica, amely terminust le sem írja Birtalan, csak egész kötetében – és az életmű egészében – folyton újra és újra fogalmazza. Nem azért, hogy megmásítsa, hanem, hogy pontosítsa, egyre kisebb koncentrikus köröket írva jusson el a költői hitvallás lényegéhez. Igaz hivatástudattal mondja, hogy verset írni jött a világra: ” minden mi van még verset ölt/ való valótlan versjelölt” – jelentkezik a Birtalanra jellemző bipolaritás a költészet tárgyának meghatározásában (22). A Szív-koszorú – nevezhetjük ciklusnak – az egész életet átfogó versfolyam, kiemelkedik Birtalan *dalszerű rövidformái* közül: benne jut hely betegségnek, kórháznak, hűséges élettársnak, és jut hely benne a maga számára gyártott kategorikus imperatívuszoknak is: „ ne // hagyd a dolgokat a / kóklerekre / az ő szakmájuk az ámtítás/ te agyad szakadó szitáján mi / fönmarad kutasd (...) vedd törölgesd szép szavakkal / egyszer tán még a reményt derengje // vagy add föl tűnj a csendbe/ semmivé lesz minden semmivé / ki írt verset csinált szobrokat / dobd el a vésőt tolladat tedd le // s nem volt értelme semminek se / de jó volt...” (72).

Hogy mit írt meg, ami jó volt, könnyen össze lehetne számolni. Hogy mire tört rá dühhel, haraggal, fájdalommal, azt nehezebb összeszedni. Feltehetőleg túl sok volt az a negatív hatás, amely érte, túl korán ölte ki belőle a derűt, a jókedvet. Ez a költő nem tréfál, mégcsak nem is ironizál, hangvételének esztétikai minőségei a tragikustól az elégikusságig terjednek. Tragikus, ha hajléktalant foglal versbe, elégikus, ha életösszegző verset ír. Nemes pátosszal teli, ha küzdelemre kész: „ véres kopjájára támaszkodik a bajnok/ kiköp / indul a világ / az isten ellen.” (81) Iróniáját csak önmaga felé hajlítja, így a kötet címadója, *A félnégyes barom* az egyetlen olyan verse, amelyben több esztétikai minőség kapcsolódik össze a tematikus összefüggés miatt. Tragikomikusan indul a vers a hajléktalan futó benyomás után rajzolt portréjával, tragikussá válik sorsának felismerése és megértése után, elégikus, amikor saját magáról narrációban ad hírt, végül önironikussá válik, amikor a „félnégyes barom” epithetonnal bélyegzi meg magát. Nem polgárpukkasztás volt a kötet cím, hanem fájdalmas

önirónia, ami csak a kötet végigolvasása után kap értelmet, és megjelenítésének módja külön helyet biztosít neki a többi vers között.(39-40)

Ez a félnégyes barom még csak ártatlan különc, egy magányos sétáló. De a különtség kívülállássá szilárdul, sőt nemesedik, mikor elhatárolja magát az ügyeskedőktől: „mert neki tudni kellene(...) ki kinek rendez itt ma haknit” (86). Haraggal, de öniróniával színezve írja a munkásmozgalmi induló címét *Tsepeli gavotte*-ra változtatva, s József Attilát maga mellé szólítva száll szembe a Vörös Csepel nevében az arisztokrata divattal (88). Minden különállását meghatározza és megindokolja *A körön kívül*-ben: „mindenképpen a körön kívül / kopottan korszerűtlenül (...) a körön kívül mindenképpen / feladva mindent csak reményt nem”, de eme elhatározásához Sziszüphosz minden elszántságára és kitartására van szüksége: „lerogyva fölállva visszaesve /tudva nincs kudarc nincsen érdem / / nem lesz ki helyetted újra éljen” (90). A kötet zárásában egy panteisztikus feloldódás a természeti elemekben (91), és egy leszámolás az élettel: „hosszú élet is túl kevés (...) hallgat a komp a kocsma zár” (92).

P.S.:

Posztmodern játszadozás helyett életösszegző versek. A nagy érzelmi hullámvázások – pátosz, letargia, félelem – ellenére sehol semmi harsányság, a varázslatos színek is ízlésesek és visszafogottak. Költői eszközökben is bővelkedik a kötet: sok versformát alkalmaz (a többször emlegetett ambroziánust, haikut, felező nyolcast), szabadversei rövid sorúak, feszes lüktetésűek, műfajai is változatosak: ír ritmikus, rövid dalokat, himnuszokat, biblikus témák feldolgozásait (apokrifjeit), használ idézeteket, intarziákat: Vörösmarty-idézete felidézés, azaz nem pontos idézés: „a jogokért halni, élni kell” (29). A Petőfi-átvételekről már szoltunk. A költői eszközöket a témához alkalmazva, finom ízléssel választja meg, nem akar bravúros fogásokkal elbűvölni. Világa gondterhelt, felelősségteljes.

Ezen a költőn el kell gondolkodni. És aztán egyetérteni vele.